

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В УЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІЯХ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті визначено принципи загальноосвітньої та професійної підготовки народних вчителів у вчительських семінаріях України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Спираючись на архівні матеріали та історико-педагогічні періодичні видання, зроблено висновок, що підготовка майбутніх народних вчителів у вчительських семінаріях включала два аспекти – теоретичний, у межах якого впровадилося вивчення елементів спеціалізованих педагогічних дисциплін, та практичний, результатом якого мала бути підготовка та проведення певної кількості "пробних" уроків, що їх давав кожен семінарист.

Внаслідок процесів глобалізації, модернізації та соціалізації, що відбуваються сьогодні, необхідно звернути увагу громадськості на проблеми, з якими стикається школа та педагогічна наука. Ці проблеми пов'язані з недостатнім рівнем кваліфікації шкільних учителів, особливо тих, що працюють у сільській місцевості. Підготовка сучасного вчителя вимагає від нього не лише володіння знаннями, вміннями і навичками, що пов'язані безпосередньо з предметом, який викладає вчитель, а й бути розвинутою особистістю, сучасною, цікавою людиною.

Необхідність вивчення історичного досвіду підготовки вчителя народної школи викликана тим, що, на нашу думку, основні принципи загальноосвітньої та професійної підготовки вчителя в учительських семінаріях не втратили своєї актуальності і в сучасній українській педагогічній науці.

Теоретичну основу дослідження становлять праці з проблеми організації професійно-педагогічної підготовки вчителя; праці сучасних дослідників з історії розвитку української педагогічної думки (Л. Бондар, М. Веркалець, Д. Латишина, Ф. Науменко, В. Окорков, М. Стельмахович, М. Ярмаченко та ін.); а також науковий доробок відомих вітчизняних учених-педагогів досліджуваного періоду (Н. Вессель, М. Демков, Я. Руднев, А. Найфельд).

Стаття має на меті проаналізувати систему підготовки майбутніх вчителів народної школи в учительських семінаріях України.

Учительські семінарії готували народних учителів суто для роботи у сільській місцевості. Вони повинні були працювати у сільській народній школі й навчати дітей грамоти, математики, природознавства та інших наук. Курс навчання в учительських семінаріях тривав три роки і був занадто коротким для того, щоб надати семінаристам достатню загальноосвітню та спеціальну підготовку. Основним завданням учительських семінарій було релігійне виховання, що сприяло формуванню особистості народного учителя в дусі покірності та відданості престолу та церкві [1: 8]. Отже, проблема всебічної підготовки майбутніх учителів народних шкіл стояла досить гостро.

Підготовка вчителів в учительських семінаріях була представлена двома компонентами – загальноосвітнім та професійним. Учительська семінарія була закладом, що готував народних учителів, які по закінченні семінарії виходили на самостійний шлях педагогічної діяльності, тому для вихованців семінарії було необхідно отримати повну педагогічну підготовку – теоретичну та практичну. Для досягнення першої мети в семінаріях читався курс педагогіки, а другої – різноманітні практико-педагогічні заняття [2: 457].

Головною метою вчительської семінарії була підготовка вчителя-майстра, але було зрозуміло, що майстерність не можна опанувати лише за допомогою теорії, отже головним завданням семінарії стала належна практична підготовка семінаристів. Досягнути цього можна було кількома шляхами. Учительські семінарії прагнули того, щоб весь уклад навчальної та виховної роботи в самих учительських семінаріях був зразком майбутньої учительської діяльності вихованців. Необхідно було вивчити зміст навчання в народній школі, тому, що вчитель мав здобути відмінні знання саме з тих предметів, які йому доведеться викладати у народній школі, але, на жаль, цим обсягом знань обмежувалася уся освіта майбутнього народного учителя, тобто, майбутній учитель не був всебічно розвинутою і освіченою особистістю [3: 36].

На думку провідних педагогів того часу, для досягнення належного професійного рівня майбутній народний учитель повинен був вивчати й інші науки, суміжні із педагогічною наукою: психологію, історію педагогіки, педагогічну майстерність, педагогічну практику, педагогічний аналіз та ін. Про необхідність впровадження цих предметів у зміст навчання учительських семінарій вони писали на шпальтах педагогічних видань:

– Для вчителя, який хотів досягти успіхів у своїй справі з вищої, отже, професійної точки зору, необхідно було знати психологію в контексті вивчення розумових здібностей підростаючого покоління. Окрім розуміння психологічних особливостей дитячого організму, учителю, насамперед, необхідно було володіти такими почуттями, як симпатія та любов до власних учнів. Ці два фактори (знання дитячої

психології та любов до дітей) були визначальними чинниками успішної підготовки вчителя початкової школи.

– Важливим елементом підготовки молодого вчителя було вивчення досвіду попередніх поколінь учителів і вихователів у своїй та в інших країнах.

– Для того, щоб бути успішним учителем та вихователем у класі, майбутній учитель повинен був розвинути в собі навички та уміння розповідати та розпитувати. Учитель повинен був бути актором для свого класу, він повинен був володіти мистецтвом розповідати так, щоб учні, які його слухали, не пропускали жодного слова. Але, водночас, учитель повинен був передавати зміст своєї розповіді ясно і точно. Цей зміст або план повинен був відображати всі основні події розповіді, крім того, його варто було записати на класній дошці, щоб учні застосовували його в своїх власних розповідях [4: 48].

– Уміння розповідати було тісно пов'язане із умінням говорити, що також було важливим для майбутнього вчителя. Для того, щоб оволодіти такими навичками, необхідно було дотримуватися лише трьох правил: говорити повільно; робити паузи в деяких місцях, тобто правильно групувати слова та робити наголос на потрібному слові. Майбутній учитель мав пам'ятати, що правильно говорити для нього було не менш важливим, ніж правильно писати.

– Щодо уміння розпитувати, то воно допомагало учням вчитися мислити, і від того, наскільки учитель був вправним розпитувачем, учень пізнавав предмет, про який йшлося, з усіх боків. Добре поставлене запитання було половиною, кращою половиною знання [4: 50]. Можна сказати, що рівень кваліфікації учителя залежав від кількості розумних запитань, заданих ним щодо проблеми, що обговорювалася, підтримуючи учня, але не направляючи його.

– Педагогічний аналіз вимагав розділяти предмет, якому навчав вчитель, згідно віку, проблем, і таке інше. Це вміння дозволяло розташувати частини кожного предмету у вигляді сходів, за допомогою яких учень разом із учителем долав крок за кроком. Володіння аналізом допомагало навчитися такому складному умінню, як пояснення предмету.

– Молодий учитель, окрім акторського таланту, повинен був також володіти талантом винахідника, який знаходив можливість пояснити необхідний матеріал з будь-якого предмету за допомогою всіх підручних засобів: діаграм, малюнків, прикладів, карт, планів та ін. Використання зазначених засобів допомагало дітям наочно сприймати матеріал, що викладався учителем. Найбільш сприятливою є зорова пам'ять, тому, користуючись цим феноменом людського організму, учитель мав бути підготовлений до такого виду діяльності при роботі з учнями як малювання, тобто використовувати такі зорові засоби запам'ятовування, як діаграми, малюнки, приклади, карти, плани та ін. і виконувати їх безпосередньо у класі, на дошці.

– Планування подальшої роботи було ще однією навичкою, якою необхідно було володіти будь-якому вчителю. Це допомагало не тільки правильно визначати мету та задачі викладання предмета, але й оцінити розміри та значення кожної його частини з тою метою, щоб навчання розпочиналося з більш важливого розділу. В будь-якому разі, для того, щоб існувала економія часу та розумової праці, кожен предмет повинен був бути розпланований та розбитий на розділи та етапи.

– Головною умовою, якої мав дотримуватися учитель у викладанні був загальний зв'язок предметів між собою. Він, насамперед, ґрунтувався на асоціативній пам'яті, тобто дитина краще запам'ятовувала матеріал, якщо пригадувала щось схоже з власного життєвого досвіду і пов'язувала ці події між собою. На такому принципі мало ґрунтуватися вивчення предметів у початковій школі. Майбутній вчитель повинен був вміти знаходити зв'язок предметів між собою, а не викладати матеріал, відриваючи його від життя.

Викладання, для того, щоб бути плідним та розвиваючим, повинно бути ще й цікавим для учнів. Отже, вихованці семінарії повинні були за роки навчання в педагогічному закладі навчитися робити свої уроки не тільки змістовними, а ще й захоплюючими. Засобом досягнення цієї мети було збудження уваги учня до матеріалу, що вивчався на уроці, та утримання її протягом усього уроку, тому питання про цікавість викладання тісно пов'язане з питанням про вміння спрямовувати увагу учнів, володіти класом, знати, що може привернути увагу класу, а що залишить їх байдужими. Особливо це стосувалося початкової школи, куди дитина приходила з сім'ї, не підготовлена до постійного стану зосередженості, міркуючи про речі, не пов'язані зі школою. Майстерність учителя мала проявлятися саме таким чином, щоб зосередити учнівську увагу на предметах і знаннях, які, на перший погляд, здавалися абсолютно нецікавими для учнів. Тут могли стати у пригоді такі засоби, як наочність, порівняння, ілюстрація за допомогою прикладів, а також жвавість та послідовність розповіді. Одноманітне та уривчасте викладання матеріалу було не прийнятне на таких заняттях [5: 54].

Крім того, варто зазначити, що ще однією причиною, що унеможлилювала реалізацію отримання ідеального народного учителя на практиці було державне фінансування. Тісний зв'язок між освітою, заробітною платою та просуванням по службі відігравав важливу роль у становленні й розвитку шкіл будь-якого типу. Більш тривала та глибока освіта поставила перед собою вимоги щодо підвищення платні, росту службового становища, тобто ті привілеї, якими користувалися інші освічені люди [6: 18].

Поступово деякі спеціалізовані предмети були впроваджені в учительських семінаріях. Отже, порівняно із загальноосвітньою, професійна підготовка майбутніх учителів була деякою мірою поставлена краще. В семінаріях почав читатися курс педагогіки, який включав в себе й історію педагогіки. Семінаристів також навчали елементам методики викладання та теорії виховання; принципам та методам навчання; необхідності врахування психолого-педагогічних особливостей дитини при викладанні предметів; дотримання певних правил поведінки щодо учня. Особлива увага зверталася на вивчення зарубіжної педагогіки, насамперед, німецької – теорій Й. Песталоцці, Ф. Фребеля, А. Дістерверга. До курсу педагогіки в семінаріях входило не тільки вивчення теорії. Аналіз деяких архівних документів показує, що при вивченні курсу педагогіки досить велика увага з боку викладачів приділялася засвоєнню майбутніми вчителями принципів навчання. В програмах з педагогіки і методичних рекомендаціях учителів, що складали ці програми, можна знайти майже всі принципи навчання, відомі на сьогодні:

- **принцип природовідповідності організації навчання** ("Навчайте відповідно до природи"; "Враховуйте природні ступені людського розвитку; застосовуйте фізичну та розумову діяльність учня, ігри, цікавість дитини, її фантазію та здібність до спостереження; використовуйте такі предмети занять як казки, біографії, дивовижні риси відомих осіб та біблейські історії"; "Виховуйте в учнях уявлення, думки та прагнення вихованої людини, справжнього громадянина своєї батьківщини" [7: 61]);

- **принцип наступності і перспективності** ("Починайте викладання з тієї точки, на якій знаходиться учень; виявіть в якому стані знання учня до початку викладання, уникайте переучування, але застосовуйте поступовість та неперервність занять; навчайте якомога менше, але ґрунтовно; повторюйте предмет при навчанні; уникайте змішаних понять і не робіть готових висновків за учня" [7: 62]);

- **принцип систематичності навчання** ("Переходьте від близького до далекого, від легкого до складного, від відомого до невідомого; навчайте елементарним, а не науковим або догматичним способом"; "Намагайтесь досягти того, щоб учні пам'ятали все, чому навчилися; повторюйте попередній матеріал, обговорюйте зміст приказок, пісень і віршів, розвивайте пам'ять у дітей" [7: 63]);

- **принцип наочності** ("Потрібно навчати наочно; це правило є основою будь-якого навчання дітей та юнаків; починайте викладання предмета з факту, а не з принципу" [7: 64]);

- **принципи науковості і доступності** ("Не навчайте того, що учень не може зрозуміти (політиці); істина, що заучена, але не зрозуміла, є шкідливою; бадьорість та бажання вчитися є ознакою розуміння; лінощі та апатія народжуються через нерозуміння справи ... Викладайте доступно, так, щоб учень міг сам розповісти те, чому навчився" [7: 68]);

- **принцип індивідуалізації і диференціації навчання** ("Приймайте до уваги особистість учня, його індивідуальні особливості; зберігайте природжені здібності та обдарування учнів" [7: 69]).

Окрім принципів навчання, від семінаристів вимагалось враховувати вікові та психологічні особливості розвитку дитини при навчанні у початкових народних училищах: "Беріть до уваги знання людської природи взагалі та природи учня зокрема; психологічні особливості дитячої та юнацької природи ... Навчання повинно відповідати тому ступеню розвитку, на якому знаходиться учень у даний час; не вчіть нічого передчасно; вивчення напам'ять шкідливо; виховуйте інтерес до знання науки та істини ... Розвивайте силу мислення, дар слова та увагу при елементарному навчанні; дотримуйтесь багатогранності у викладанні; елементарне навчання повинно носити характер єдності, а також повинно викладатися одним учителем" [7: 72].

Отже, професійна підготовка вчителя в учительських семінаріях покладалася на основні принципи педагогічної діяльності і вимагала індивідуального ставлення до кожного учня, спонукання учнів розмірковувати над запитаннями і самим приходити до висновків, розвивати в них любов до справи, робити заняття якомога більш цікавими. Учителів вчили необхідності бути енергійними для того, щоб зробити навчання цікавішим, навчати так, щоб учень не втратив своїх здібностей через відсутність інтересу до справи.

У визначенні системи навчальних практик учительські семінарії спиралися на великий досвід ремісничого учнівства і використовували набутий доробок досить ретельно: спочатку спостереження зразків роботи, потім пробна робота під керівництвом і лише після цього – самостійна практика. Відповідно до цього учительські семінарії в передостанньому класі вводили обов'язкове відвідування вихованцями уроків досвідченого учителя, з першого півріччя випускного класу починалися пробні уроки і тільки з другого півріччя – самостійна практична робота самих вихованців.

Спостереження за зразками уроків мало починатися із загального знайомства зі справою (який порядок у школі, які уроки проводяться, які виховні засоби застосовує учитель на уроці) і лише після цього вихованці переходили до вивчення окремих питань викладання предметів.

Самостійна робота вихованців починалася з епізодичної допомоги вчителю. У другому півріччі передостаннього класу семінарії під час чергування у школі вихованці брали участь у спостереженнях за самостійною роботою молодших учнів, перевіряли їх письмових робіт, підготовці уроків з окремими учнями.

Закінчувалася педагогічна практика самостійними уроками вихованців та виконанням усіх обов'язків учителя впродовж цілого дня. Така послідовність переходу від спостереження до практичної роботи в загальній системі практики, від загальних спостережень до ретельного вивчення деталей, від виконання найпростіших елементів педагогічної роботи до виконання всього обсягу практичної діяльності, включаючи в кожний наступний крок досвід, вміння та навички, здобуті завдяки ретельному виконанню попередніх умов, являла собою найкращий приклад застосування теоретичних знань на практиці. Учительські семінарії виконували всі вищезазначені умови ретельно: практика розпочиналася в другій половині курсу навчання в учительській семінарії, одночасно з проходженням практики вивчалася педагогіка та методика, забезпечувалося постійне керівництво практикою вихованців з боку досвідчених та досить освічених учителів [8: 43].

Отже, загальноосвітня та професійна підготовка народних учителів кінця XIX – початку XX століття була представлена в учительських семінаріях двома аспектами – теоретичним, у межах якого впровадилося вивчення елементів спеціалізованих педагогічних дисциплін, та практичним, результатом якого мала бути підготовка та проведення певної кількості "пробних" уроків, що їх давав кожен семінарист. Таким чином, повторюючи своє практичне заняття після перевірки його вчителем та обговорення у групі, семінаристи досягали певного рівня вишколу при підготовці занять. Отже, головною метою семінарії було досягнуто – виховано вчителя-майстра, який досконало володів знаннями лише з тих предметів, що він мав викладати учням у народній школі, вміннями розповідати, розпитувати, розвивати пізнавальний інтерес у учнів і навичками педагогічного аналізу та планування навчального матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. О выписке книг и учебных пособий для учительских семинарий. – Центральный державный историчный архив у м. Києві. – ф. 707, оп. 207, спр. 57, 1884 р. – 36 арк.
2. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / [сост. П. А. Лебедев]. – М. : Педагогика, 1990. – 608 с.
3. Вессель Н. Приготовление учителей для низших училищ и учительских семинарий в России / Н. Вессель // Русская школа. – 1891. – Т. 1. – Кн. 7–12. – С. 25–44
4. Подготовка молодого учителя // Вестник воспитания. – 1890. – № 8. – С. 41–56.
5. Демков М. Интерес преподавания / М. Демков // Вестник воспитания. – 1890. – № 6. – С. 42–60.
6. Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Части XLV. – Май. – С. 1–44.
7. С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях. – Центральный державный историчный архив у м. Києві. – ф. 707, оп. 225, спр. 33, 1872 р. – 73 арк.
8. Найфельд А. Педагогические семинарии для учителей средних учебных заведений / А. Найфельд // Вестник воспитания. – 1891. – № 2. – С. 39–67.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. О выписке книг и учебных пособий для учительских семинарий. – Tsentral'nyi derzavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyevi [On the Extract from the Books and Workbooks for the Normal Schools. – The Kiev Central State Historical Archival Depository]. – f. 707, op. 207, spr. 57, 1884 r. – 36 ark.
2. Antologiya pedagogicheskoi mysli Rossii vtoroi poloviny XIX – nachala XX v. [Anthology of the Pedagogical Thought in Russia of the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Centuries] / [sost. P. A. Lebedev]. – M. : Pedagogika, 1990. – 608 s.
3. Vessel' N. Prigotovlenie uchitelei dlia nizshykh uchilishch i uchitel'skikh seminarii v Rossii [The Teachers' Preparation to the Subordinate and Normal Schools in Russia] / N. Vessel' // Russkaia shkola [Russian School]. – 1891. – T. 1. – Kn. 7–12. – S. 25–44.
4. Podgotovka mladogo uchitel'ia [The Young Teacher's Preparation] // Vestnik vospitaniia [Upbringing Journal]. – 1890. – № 8. – S. 41–56.
5. Demkov M. Interes prepodavaniia [Teaching Interest] / M. Demkov // Vestnik vospitaniia [Upbringing Journal]. – 1890. – № 6. – S. 42–60.
6. Rudniiov Ya. Narodnoe obrazovanie. Ob organizatsii i postanovke uchenogo dela v uchitel'skikh seminariakh [The Native Education. On the Organization and Definition of the Teaching Process in the Normal Schools] // Ya. Rudniiov // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia [The Journal of the People's Enlightenment]. – 1913. – Chast' XLV. – Mai. – S. 1–44.
7. S utverzhdeniem program dlia prepodavaniia predmetov v uchitel'skikh seminariakh. – Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyevi [On the Programmes' Establishment of the Subject Teaching in the Normal Schools. – The Kiev Central State Historical Archival Depository]. – f. 707, op. 225, spr. 33, 1872 r. – 73 ark.
8. Naifel'd A. Pedagogicheskie seminarii dlia uchitelei srednikh uchebnykh zavedenii [Pedagogical Seminaries for the Teachers' of the Educational Establishments] / A. Naifel'd // Vestnik vospitaniia [Upbringing Journal]. – 1891. – № 2. – S. 39–67.

Матеріал надійшов до редакції 12.12. 2011 р.

Андриічук Н. М. Основные принципы общеобразовательной и профессиональной подготовки учителей в учительских семинариях Украины конца XIX – начала XX века.

В статье обозначены принципы общеобразовательной и профессиональной подготовки народных учителей в учительских семинариях Украины конца XIX – начала XX века. На основе архивных материалов и историко-педагогических периодических изданий, сделан вывод, что подготовка будущих народных учителей в учительских семинариях включала два аспекта – теоретический, в рамках которого внедрялось изучение элементов специализированных педагогических дисциплин, и практический, результатом которого должна была быть подготовка и проведение определенного количества "пробных" уроков, которые давал каждый семинарист.

Andriichuk N. M. The Main Principles of the Educational and Professional Teachers' Preparation in the Teachers' Seminaries at the End of the XIX – the Beginning of the XX Centuries.

The article determines the principles of educational and professional folk teachers' preparation in the Ukrainian teaching seminaries at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. On the basis of the archive documents and historical and pedagogical periodicals analysis it is concluded that the future folk teachers' preparation in the teachers' seminaries contained two aspects – the theoretical, which was represented by the elements of special pedagogical theoretical subjects which were taught in the seminaries, and the practical one, as a result of which was the determined the variety of the "testing" lessons which were given by the seminary students.